

**Сулайман РЫСБАЕВ, п.и.д.,
КББАнын Мамлекеттик тил жана
лингводидактика лабораториясынын башчысы.**

**Толгонай Каранова,
БатМУнун КГПИсинин изденүүчүсү.**

Атуулдук тарбиянын башаты - элдик чыгармаларда (тарбиялык бир сабактын үлгүсү)

Өткөн кылымдын 90-жылдарынан тартып, элдик педагогикалык идеяларды мектептин окуу-тарбия иштеринде колдонуу иш-аракеттери жандана баштады. Элдик чыгармаларда камтылган адеп-ахлакты, атуулдук сезимди калыптандырган улут жандуу кыргыз атуулун тарбиялоо бүгүнкү күндүн эң орчундуу талабы болуп, өсүп келе жаткан жаш муундарды элдик чыгармалардын өзөгүндөгү эң баалуу идеяларга тарбиялоо ар бир кыргыз жаранынын негизги милдети болуп эсептелет.

Тарбиясыз тарыхый эс-тутум, этномаданий нарк-дөөлөттөрдү сактоо, улантуу мүмкүн эмес, ошондой эле тарыхый эс тутумда сакталган өрнөктүү осуят-насыяттарсыз, үрп-адат, салттарсыз мекенчил патриот инсанды тарбиялоого болбойт. Келечек муунду мекенчил кылып тарбиялоодо “Манас” эпосу баштаган улуттук руханий асылдуулуктардын мааниси чоң экендиги талашсыз. Кыргыз элинин социалдык тарыхына баам салган илим жана искусство ишмерлеринин баары аны жараткан калктын аң-сезиминде “Манас”, Ата-Мекен, эне тил, азаттык, ар-намыс, мекенчилдик, патриоттуулук сыяктуу түшүнүктөр бири-биринен ажырагыс, түгөйлөш дөөлөттөр катары кабылданып келгендигин мурдатан эле белгилеп келишкен.(1)

Бүгүнкү күндө ЖОЖдордун педагогикалык факультеттеринин студенттерине балдар фольклору аркылуу окуучуларга атуулдук тарбия берүүгө үйрөтүү жолдору анчалык жакшы жолго коюлбай келүүдө. Мунун өзү болочоктогу мугалимдерди элдик чыгармалардын баалуу мурастарын алардын аң-сезимине сиңдирбей туруп, эртеңки келечектин атуулдук сезимин ойгото албайбыз-дегендик. Ошондуктан биз изилдөөбүздө жогорудагы маселени негиз кылып алып, студенттерге элдик балдар чыгармалары боюнча эксперименттик сурамжылообузду 2005-2010-жылдары ЖАМУнун, ОшМУнун, БатМУ КГПИнин студенттерине жүргүздүк.

Изилдөө көрсөткөндөй, ЖОЖдордун педагогикалык факультеттеринин студенттеринин элдик балдар чыгармалары боюнча билим деңгээли төмөн экендиги, алардын элдик балдар чыгармаларына болгон кызыгуу солгун экендиги байкалды. Экспериментибиздин кийинки этаптарында “Кыргыздын элдик балдар чыгармаларынын таалим-тарбиялык ролу” боюнча окуу программасы түзүлүп, болочоктогу мугалимдерди окуучуларга элдик балдар чыгармалары аркылуу атуулдукка тарбиялоого үйрөтүү жолдоруна

машыктырылды. Ошондой эле стандарттык сабактын үлгүлөрү, интерактивдүү усулдар көрсөтүлдү. Студенттер педагогикалык практика мезгилинде окуучуларга тарбиялык саат, класстык сааттарды өтүүдө, элдик чыгармалардын негизинде окуучулардын атуулдук сезимин ойгото алышканына педагогикалык практика мезгилинде күбө болдук.

Төмөндө студенттер практика мезгилинде окуучуларга өткөн төмөнкү тарбиялык сааттын үлгүсүн берели:

Тарбиялык сабактын аты: АТА МУРАСЫБЫЗ - СЫЙМЫГЫБЫЗ жана ЫЙЫГЫБЫЗ!

Сабак башталарда Кыргыз республикасынын Гимни ойнолот.

Сабактын темасы: «Ата мурасыбыз – сыймыгыбыз жана ыйыгыбыз»

Дидактикалык максаты: Окуучулардын Ата Журтун сүйүү жана байыртадан келаткан ата мурастарын кастарлоо сезимин өркүндөтүү.

Сабакта колдонулуучу дидактикалык каражаттар: КРнын Гимни, кыргыз тили гимни, кыргыз комузу, «Манас», «Семетей», «Сейтек» жана да кенже баатырдык «Курманбек», «Эр Солтонай», «Эр табылды» ж.б. эпостору, Кыргыз Мамлекеттүүлүгү, кыргыз баатырлары туурасындагы окуу материалдары, сүрөттөр, кыргыздын улуттук буюмдары, кийимдери, ж.б. этнографиялык маани-маңызы терең экспонаттар, макеттер.

Сабактын жүрүшү: Сабактын башталышында магнит тасмасынан «Манас» эпосу берилет же окуучу «Манас» эпосунан үзүндү айтат. Үзүндү айтылып бүткөн соң, мугалим эже, сабак алып баруучу окуучу бул монологду айтуу менен сабакты баштайт:

Мугалим: Кыргыз баласы үчүн эмне ыйык?

1-окуучу: – Кыргыз баласы үчүн Ала-Тоо ыйык!

2-окуучу: - Эне тили ыйык!

3-окуучу: - Улуу «Манасы» ыйык!

4-окуучу: - Ак калпагы, ак боз үйү ыйык.

5-окуучу: – Ак элечеги ыйык!

Мугалим: Окуучулар «Манаста» эмне ыйык?

6-окуучу: Манаста Ата Журт – ыйык, анын боштондугу ыйык. Ала-Тоонун бүтүндүгү, ак калпактуу журттун биримдиги ыйык! Акыйкатка, айрыкча, адилеттүүлүккө негизделген достук ыйык!

7-окуучу: «Ата Журттун мүдөөлөрү, калайык – калктын жогорку кызыкчылыктары ыйык. Ата конушка агынан жарылып ачылган адал мээнет ыйык. Мекен алдындагы парз ыйык.

Мугалим: «Манаста» дагы эмне улук?

8-окуучу: Эл – журттун мүдөө кызыкчылыктары менен алпурушкан абийир, ар- намыс улук. Ак жашоого умтулган адеп-ахлак улук.

Мугалим: «Манаста» дагы эмне ыйык?

9- окуучу: Алмустактан бери келаткан ата-баба салты ыйык. Ала-Тоого атуулдук берилгендик ыйык. Апа ыйык. Ата ыйык. Адамгерчилик ыйык. Улуттук намыс ыйык! «Кыргыз» деген ат ыйык!

Мугалим:

Ооба, биз үчүн Ата Журтубуз менен бирге ушундай ата-бабаларыбыздан бери келаткан рухий ата мурастарыбыз ыйык. Анткени алар биздин сыймыгыбыз. Ошол сыймыгыбызды туу туталы! Ал үчүн Манас атабыздын антын эстейли да, антыбызга **Манас атабыздай бекем туралы:**

(Манас атанын антын жалпы окуучулар хор менен окушат)

Алты сан Аман турганда
Ыйык кыргыз элимди
Душмандын буту басканча
Асыл кыргыз элимди
Тебелетип бөтөнгө
Кор кылып карап жатканча
Туулбай туна чөгөйүн
Тирүү жүрбөй өлөйүн!
Аткарбасам антымды
Төшү түктүү жер урсун!
Төбөсү ыйык көк урсун
Көкө Теңир өзү урсун!

Мугалим: «Манастагы» ушундай ыйыктарды туу туткан анын уулу Семетей ата жолун улап, эли-жерин душмандан ажыратып коргоп калуунун дагы бир улуу үлгүсүн көрсөткөн.

Урматтуу окуучулар, азыр ошол эпизодду окуучулардын аткаруусунда угуп көрөлү.

(Сценка)

Мугалим: Айкөл Манас душмандан жарадар болуп Чоң казаттан жаралуу кайтып, Таласта каза болот. Ошондо анын туугандары Абыке, Көбөш Манастын тагын талашып, Каныкейди кордоп алты айлык Семетейди жок кылгылары келет. 80ге чыккан Чыйырды эне Каныкей менен бирге Кан Бакайдын кеңеши менен Семетейди алып төркүнүнө качат. Семетей эл-журт, ата-тегин билбей таятасы Темиркандын үйүндө жүрүп 12 жашка чыгат. Жаңыдан жетилип келаткан Семетей Сары тазга жолугуп «элиң – кыргыз, жериң – Талас, атаң – Манас» деп угуп, энесине ачулуу келет.

Семетей:

– Карааным – энем, энекем,
Кааласам кадыр түшүмсүң,
Төбөдө жарык күнүмсүң.
Теңиз атам өлгөндө,
Сан казына дүнүйөң
Чачып келген экенсиң.

Төркүнгө тентип, энекем,
Мен жетимди көтөрүп,
Качып келген экенсиң,
Алп Манастын баласы
Батпагансып элиме
Качып жүрөр жөн кайда?
Катыгүн, энем, эл кайда?
Азапты тарткан энекем
Элим кайда? Мен кайда?

Каныкей:

Оо, кулунум, угуп ал
Аргын, кыргыз аралаш
Элдин жайын айтайын,
Жылгындуу Кең-Кол, кең Талас
Жердин жайын айтайын.
Кагылайын, кулунум,
Калкыңдын жайын айтайын,
Болуп келген кадимден
Салтыңдын жайын айтайын.
Карылары нарк айтып
Калың журтка салт айтып
Көк сүлөөсүн, кундуз бөрк,
Чалдары сыпаа кыргыздын.
Калбыр өпкө, жез канат
Желдей күлүк минген ат
Балдары сонун кыргыздын.
Кийгендери кандагай
Кыймылдары шамдагай
Каленгер чачпак, кең соору
Келини сонун кыргыздын.
Кызылдан кийген күрмөнү,
Кыркалай таккан түймөнү,
Жаш кайыңдай буралган,
Тал чыбыктай суналган,
Кулачтап чачын тарашкан
Ак калпактуу, кызыл чок
Алганына жарашкан
Кызыл беттүү, кымча бел
Кыздары сонун кыргыздын.
Жоо-жарагын шайланып,
Касташкан калың жоо болсо
Кара барчын айланып,
Темир калкан бото кур
Уулдары баатыр кыргыздын.

Белдемчисин байлашкан
Кыңылдаган балдарга
Кымыз менен сүт берген,
Кемпири сонун кыргыздын.
Телегейи тептегиз
Жери жакшы кыргыздын
Өзөгүн берген өз десе
Эли сонун кыргыздын!

Мугалим: Ооба, элибиздин эзелтеден келаткан ушундай ата-мурастары улук, Ата Журту ыйык! Ошондой ыйык сезимдерди сактап келатканыбыз – биздин түптүү эл экенибизди далили.

10-окуучу: Элибизди эл кылып келаткан улуу белгибиз – бул эне тилибиз – кыргыз тили.

«Кыргыз тили кылымдарды карыткан, Эч им аны өчүрө албайт тарыхтан; Кыргыз тили улуу «Манасын» сактап калды, «Манас» кыргыз тилин өчүрбөй улантып келди.

11-окуучу: Элибизди башкаларга таанытып келаткан белгилерибиздин дагы бири аталарыбыздын Ала-Тоодой ак калпагы!

12-окуучу: Энелерибиздин ак боз үйүндөй Ак элечеги!

13-окуучу: Коңгуроо добуштуу үч кыл өрүк комузу!

Кыздарынын үкү топу, шөкүлөсү.

15-окуучу: Ак калпагы кыргыздын,
Ак жүзүндөй нур кыздын,
Ак кар баскан тоолордо
Ак нурундай жылдыздын.

16-окуучу: Сүлөөсүндөн, суусардан,
Кастарланып тигилген,
Тебетейлер байыртан
Баалуу башка кийимден.

17-окуучу: Ак кар жааса тоолордо,
Бийиктигин билдирет.
Ак элечек эненин
Ыйыктыгын билдирет.

18-окуучу: Саамайлары сеңселген
Көрк кошулган көркүнө
Кызыл кымкап, кундуз жээк,
Кыздар кийген шөкүлө.

19-окуучу: Кыргыздын кыргыз болушу,
Коңгуроо үндүү добушу,
Кылымдар бою өчпөгөн
Үч кылдуу өрүк комузу!

(Г. Казыбай кызы)

Мугалим: кыргыз комузунун өмүр тарыхы кыргыз элинин өмүр тарыхы менен бирдей экенин билесиңерби, балдар?

20-окуучу: «Биздин замандын 33-жылы, кытайдын Хан солаласына Юанди деген падыша болуп турганда Ван Жао-Чүн деген адам кызын Хундарга күйөөгө узаткан. Ошондо ал Хундарга барып кайра кайтканда алардын музыкалык аспабын ала келген. Бул эмне деген аспап? дегенде Ван Жао Чүн «хун бы сы» деп жооп берген. Мунун өзү кытай жазмасы аркылуу биздин улуттук музыкалык аспабыбыздын аты тарыхта биринчи ирет кагазга түшүшү болгон.

21-окуучу: Жапанианын кылдуу музыкалык аспабынын теги да биздин комуз экенин тарых тастыктады. Көрсө, Уйгур-Орхон каганатынын доорунда вассал болуп турган Кыргыз хандыгы Таң солаласынын падышасына баалуу терилер менен кошо комуз тартуулаган экен. VII-VIII кылымда жапондор кытай жазмасын өз жазуусу катары кабыл алганда, кытай падышасы кыргыздар белек кылган комузду Япон падышасына тартуу кылган. Япондуктардын кылдуу аспабы «Кутону» ошентип кыргыз комузунун үлгүсүндө жасашкан экен.

Мугалим: Ооба, балдар, элибиздин ошондой улуу мурастары бар экендигинен улам бүгүн да дүйнө элдеринин улуу көчүндө өзүнүн эгемендигин жоготпой өз алдынча жол тандап келечекке бара берет. Ал үчүн, балдар, бизге эң биринчи эмне керек?

22-окуучу: Ынтымак керек. Ошол үчүн касиеттүү Мойт акебиз:

Мойт аке:

Ырыс алды – ынтымак

Ынтымагы бар элдин

Айсыз кара түндө да

Асманында күн турат.

Ынтымагы жок элдин

Балдары кирет ыркырап

Ачык-жарык күндө да

Асманында түн турат, – деп элдин ынтымакка чакырыптыр.

23-окуучу: Ал эми кереметтүү Сарт акебиз, элибизди биримдикти нарк-насипка үндөп:

Сарт аке:

Аска-аска-аска тоо

Аягы барып чап болот.

Атадан алтоо болсоң да,

Сыйлашпаса жат болот.

Мыкты чыкчу жарандар

Өзүнө өзү сак болот.

Иштеген иши так болот

Башына таалай бак конот, – деп нуска калтырыптыр.

24-окуучу: Ал эми, Исхак Раззаков атабыз, коом менен адамдын Жан дүйнөсү бир экенин зирек баамдап:

Сен таза болсоң,
Мен таза болсом,
Биз таза болсок
Коом таза болот! – деп абийир ар-намыска, рухий тазалыкка чакырган эмеспи!

25-окуучу: Ал эми «ааламдын Айтматову» аталган Чыңгыз атабыз:

«Ичкен ашына семирп,
Кийген кийимине мактанып,
Жеткен кызматына манчыркап

Тоюп калды, тынып калды дегенче, адамдын адамдык сапатынан кеткени – дей бер.

«Адамзатка эң кыйын нерсе – күн сайын Адам болуу. Күн сайын Адам бойдон калуу!» деп, адамдык сапатты жоготпоого чакырган экен да! Ошондо гана биз Ата Журтубуздун татыктуу жараны болобуз! Ошондо гана биз Ата Журтубузду сүйүп, анын биримдигин сактап калабыз, ошондо гана ата мурастарыбызды туу тутуп, сыймыктанган болобуз.

Мугалим: Эң туура айттыңар! Силер дагы ошол Манас атабыздай алардын кечээки жана бүгүнкү улуу урпактарындай ар намыстуу, Ата Журтун сүйгөн, ата мурастарын урматтаган патриот, уул-кыздарынан болгула!

Ушуну менен, балдар, «Ата мурасым – сыймыгым жана ыйыгым» аттуу тарбиялык сабагыбызды аяктайбыз.

Чындыгында, “кыргыз элинин оозеки элдик чыгармачылыгы элдин салттык рухий маданиятынын (макал-лакаптар, табышмактар, жомоктор, эпостор, санат-насыят ырлары ж.б.) негизги элементи. Анда бөтөнчө улуттук формада элдик психология, адеп-ахлактуулук, акылмандуулук жана да эмгекке болгон изги мамилелер чагылдырылат. Элдик чыгармачылык түптүү элдин көп жылдык тажрыйба процессинде сыналган жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ”. (2).

Бул иштерден улам, элдик таалим-тарбия принциптериндеги: улуулардын пикирин эске алуу, балдардын жаш курагына жана жеке мүмкүнчүлүгүнө, тарбиянын турмуш практикасы менен байланыштуулугу, элдик салттар менен тарбиялоо принциптерине, таалим-тарбия методдоруна, болочок мугалим балдар фольклорун өтүүдө сөзсүз басым жасашы зарыл. Чындыгында, балдарга таалим-тарбия берүү, дүйнө таанытуу идеялары фольклордук чыгармаларда бекем сиңирилген. Ошондуктан, фольклор элдин турмуштук бай тарбия тажрыйбасын өзүнө камтыгандыктан, ал элдик тарбиянын “оозеки китеби жана мектеби” катары, анын негизги каражаты катары бааланган.(3). Демек, тарбиялык сааттардын мүмкүнчүлүгү да окуу сааттарына караганда кеңири эмеспи, ошондуктан мындай сааттарда элдик чыгармаларга басым жасаса натыйжалуу болорун изилдөөбүз далилдеди.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Г.К.Карагозиева “Манас” эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо: пед. ил. канд. окум. даража үчүн дисс. авторефераты. – Б., 2009. – 3 б.
2. М.Ж.Найманбаев. Мектеп окуучуларына акыл жана адеп-ахлактык тарбия берүүнүн этнопедагогикалык негиздери (5-7-кл.): пед. ил. канд. окум. даража үчүн дисс. авторефераты. –. 2009. –10 б.
3. С.К.Рысбаев. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. Б., “Билим куту” 2006. – 124 б.